

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

§ 1. Зміст і межі правового регулювання

Термін «регулювання» (від лат. *regula* – планка, правило) означає впорядковування, введення в певні межі шляхом впливу на певний об'єкт.

Правове регулювання – упорядкування поведінки учасників суспільних відносин за допомогою юридичних засобів.

Об'єктом правового регулювання є людська діяльність, поведінка людей та їх об'єднань, яка в силу своєї соціальної значущості регулюється нормами та принципами права (юридично значуща поведінка). Крім того, в юридичній літературі використовується більш широке, ніж правове регулювання, поняття «правовий вплив», об'єктом якого є не лише поведінка людини, але також її свідомість, психіка.

Предметом правового регулювання є такі суспільні відносини, впорядкування яких є можливим і водночас доречним саме за допомогою юридичних засобів. Адже слід мати на увазі, що право є важливим соціальним регулятором, проте не єдиним і не всеохоплюючим. Існують певні об'єктивні можливості права, які зумовлюють *межі правового регулювання*, поза якими воно стає неефективним. Визначення цих меж є необхідним задля запобігання тотальному регламентуванню суспільного життя й втручанню держави в особисте життя членів суспільства – як шляхом його регламентації, так і з використанням специфічних примусових процедур. Адже право досягає своїх цілей і дійсно регулює суспільні відносини лише настільки, наскільки поведінка людей, якої вимагають його норми, є об'єктивно можливою й відповідає соціальним, зокрема, економічним та політичним умовам.

Отже, не всі суспільні відносини підлягають правовому регулюванню, а лише ті, що відповідають певним *ознакам*:

- 1) мають соціальну значущість;
- 2) зачіпають інтереси інших осіб або суспільства у цілому;
- 3) припускають можливість соціального конфлікту внаслідок цінності й обмеженості ресурсів (суспільних благ), з приводу яких вони виникають;

4) є усталеними, часто повторюваними;

5) припускають можливість зовнішнього, саме правового контролю над ними.

Коло суспільних відносин, що підлягають правовому регулюванню, не є постійним; воно може змінюватися залежно від стану й потреб суспільства. Так, у Кримінальному кодексі УРСР 1960 р. було закріплено кримінальну відповідальність за спекуляцію (ст. 154), спекуляцію валютними цінностями (ст. 80). У КК України 2001 р. такі склади злочинів відсутні, оскільки вочевидь не є суспільно небезпечними та протиправними в умовах ринкової економіки.

Специфічною *особливістю* правового регулювання є його *забезпеченість публічною владою, передусім державною*. Вона уповноважує органи публічної влади на створення нормативно-правових актів та інших формальних джерел права, здійснення їхнього постійного оновлення та однакового застосування, встановлення санкцій за їх невиконання, забезпечення їхньої охорони засобами примусу тощо. Зміст права зумовлює й такі характеристики правового регулювання, як: *загальність* (поширюється на все суспільство і всю територію держави); *формальна визначеність* (здійснюється тільки у заздалегідь визначений спосіб та у заздалегідь визначених формах); *системність* (здійснюється за допомогою системи правових норм).

Обов'язковими стадіями правового регулювання є формування нормативно-правової основи (об'єктивного права), виникнення суб'єктивного права та реалізація права.

На *стадії формування нормативно-правової основи* уповноважений суб'єкт створює нормативну основу правового регулювання – закріплює норми й принципи права у нормативно-правових актах, обираючи зі способів, методів і типів правового регулювання ті, що є найбільш придатними, доцільними для ефективного регулювання відповідних відносин.

На *стадії виникнення суб'єктивного права* констатується наявність в учасників суспільних відносин суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. На цій стадії суспільні зв'язки набувають правового характеру, стають правовими відносинами – юридично регламентованими й захищеними публічним владним примусом, а їх учасники набувають юридичного статусу суб'єктів правових відносин.

На стадії реалізації права відбувається фактичне втілення змісту норм у правомірній поведінці суб'єктів. Саме у такий спосіб правове регулювання проходить перевірку практикою на доцільність, достатність та ефективність.

Субсидіарною є стадія застосування права. На цій стадії здійснюється додаткове правове забезпечення реалізації учасниками суспільних відносин їх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків із залученням уповноважених органів публічної влади та їх посадових осіб.

Правове регулювання здійснюється за допомогою специфічних методів, способів та типів. Усі ці елементи обумовлюють один одного, знаходяться в системній єдності, становлять цілісну юридичну систему, повнота та дієвість якої є необхідною й достатньою умовою результативного правового регулювання.

■ § 2. Види правового регулювання

Складність та неоднорідність правового регулювання визначають різноманітність його видів, що класифікуються за низкою критеріїв.

Так, залежно від специфіки юридичних засобів, що використовуються при правовому регулюванні, воно поділяється на нормативне та індивідуальне.

Нормативне правове регулювання здійснюється на основі створених уповноваженими суб'єктами нормативно-правових актів та інших формальних джерел права. Воно має такі специфічні ознаки: поширюється на заздалегідь не визначену кількість тотожних випадків; адресується колу осіб, що персонально не визначається; здійснюється, як правило, протягом тривалого часу.

Індивідуальне (ненормативне) правове регулювання здійснюється за допомогою видання уповноваженими суб'єктами індивідуальних правових актів, передусім на стадії застосування права. Воно спрямовується на впорядкування конкретної поведінки, поширюється лише на персонально визначене коло осіб.

За характером розподілу компетенції правове регулювання поділяється на централізоване й децентралізоване.

Повноваження з *централізованого* правового регулювання мають тільки центральні органи державної влади. Повноваження з *децентра-*

лізованого правового регулювання належать місцевим органам державної влади, органам місцевого самоврядування (правове регулювання благоустрою населених пунктів, розпорядження майном, що знаходиться в комунальній власності тощо).

За *ступенем причетності суб'єктів* до процесу створення правил, що регламентують їхню поведінку, правове регулювання поділяють на субординаційне, координаційне та автономне.

Субординаційне правове регулювання не передбачає погодження юридичних правил із суб'єктами, на яких поширюється їхня дія (наприклад, регламентація суспільних відносин на підставі нормативно-правових та індивідуальних правових актів).

Координаційне правове регулювання передбачає узгодження й співпрацю суб'єктів зі створення таких правил (наприклад, укладання нормативно-правових договорів).

Автономне правове регулювання характеризується збігом суб'єкта створення й суб'єкта застосування юридичного правила в одній особі (наприклад, затвердження рішенням Ради адвокатів України від 2 червня 2013 р. Порядку допуску до складення кваліфікаційного іспиту, Порядку складення кваліфікаційного іспиту, Методики оцінювання результатів складення кваліфікаційного іспиту для набуття права на заняття адвокатською діяльністю в Україні).

■ § 3. Методи правового регулювання

Різноманітність суспільних відносин, що підлягають правовому регулюванню, вимагають певних комбінацій юридичних засобів, які вказують на ***метод правового регулювання*** – підхід до впорядкування певної сфери суспільних відносин, що обумовлює використання того чи іншого специфічного комплексу юридичних засобів. Якщо предмет правового регулювання дає відповідь на питання, *що* регулює право, то метод – як регулюються правом певні суспільні відносини, що входять до предмета правового регулювання.

Основними методами правового регулювання є диспозитивний (від лат. *dispositivе* – розпоряджатися) та імперативний (від лат. *imperative* – володарувати, наказувати).

Диспозитивний метод передбачає вільну саморегуляцію суб'єктами їхньої поведінки, встановлює тільки межі та процедури такої саморегуляції. Способом регулювання, на якому він ґрунтується, є *дозволення*. Він є характерним насамперед для приватного права, оскільки передбачає самостійність суб'єктів у виборі ними варіанта поведінки.

Диспозитивний метод правового регулювання передбачає впорядкування поведінки суб'єктів правових відносин шляхом установлення двох типів юридичних правил:

1) *правил, що встановлюють межі дозволеної поведінки суб'єктів*. Так, ЦК України закріплює істотні умови цивільних договорів, досягнення сторонами домовленості щодо яких дозволяє кваліфікувати ці договори як укладені. При цьому законом визначається лише перелік таких умов, тоді як конкретизація їхнього змісту здійснюється за домовленістю сторін (наприклад, відповідно до ст. 810¹ ЦК України істотними умовами договору оренди житла з викупом є, зокрема, строк, на який укладається договір, розміри та строки внесення орендних платежів; отже, сторони такого договору зобов'язані зазначити в ньому ці умови, установивши при цьому їхній кількісний вираз на свій розсуд, тобто за домовленістю);

2) *субсидіарних правил*, тобто таких, що застосовуються лише в разі, якщо суб'єкти самостійно не встановили для впорядкування відносин між собою інших правил (не спромоглися, не забажали або забули їх установити). Наприклад, відповідно до ст. 632 ЦК України, якщо ціна у договорі не встановлена й не може бути визначена виходячи з його умов, вона визначається виходячи із звичайних цін, що склалися на аналогічні товари, роботи або послуги на момент укладення договору.

Імперативний метод правового регулювання передбачає впорядкування поведінки суб'єктів суспільних відносин шляхом категоричної та детальної її регламентації юридичними правилами, неможливість установлення цими суб'єктами інших правил поведінки на власний розсуд. За способом реалізації цей метод є переважно зобов'язувальним, тобто таким, що не допускає вільної саморегуляції суб'єктами їхньої поведінки, відступлення від конкретних вимог норм права. Відповідно основними способами правового регулювання, на яких ґрунтується цей метод, є *зобов'язування та заборона*.

Імперативний метод є характерним насамперед для публічного права, оскільки ґрунтується на підпорядкуванні одних суб'єктів відносин іншим, не припускає ані самостійності суб'єктів у виборі ними варіантів поведінки, ані можливості врегулювання відносин суб'єктами за їхнім розсудом (наприклад, ст. 42 КАС України встановлено перелік відомостей, що зазначаються в журналі судового засідання, – секретар судового засідання зобов'язаний внести всі ці відомості до журналу й водночас не має права доповнити їх іншими відомостями, не передбаченими процесуальним законом).

Крім наведених основних, у правовому регулюванні використовуються також *допоміжні (субсидіарні) методи*, що ґрунтуються на допоміжних способах правового регулювання. Найпоширенішими серед них є рекомендаційний і заохочувальний.

Рекомендаційний метод правового регулювання передбачає впорядкування суспільних відносин шляхом надання вказівок, що не мають обов'язкової юридичної сили, щодо найбільш прийнятної для суспільства, ефективної поведінки. При цьому суб'єктам не забороняється обрати інший варіант поведінки або використати варіант, рекомендований вказівкою, частково. Органами публічної влади цей метод застосовується у випадках, коли специфіка відносин, що підлягають врегулюванню, не дозволяє використовувати зобов'язування й водночас вимагає певної уніфікації (наприклад, затвердження виконавчим комітетом місцевої ради Примірного договору користування місцями для розташування рекламних конструкцій між двома юридично рівними суб'єктами господарських відносин – уповноваженим комунальним підприємством і розповсюджувачем реклами). Способом, на якому ґрунтується цей метод, є *рекомендація*.

Заохочувальний метод правового регулювання передбачає створення умов, за яких вибір суб'єктом певного варіанта юридично значущої поведінки надає йому додаткових матеріальних або нематеріальних благ. Отже, цей метод стимулює бажану поведінку. Способом правового регулювання, на якому він ґрунтується, є *заохочення* (наприклад, надання суб'єктам підприємницької діяльності додаткових пільг, звільнення їх від сплати окремих податків у разі виробництва ними певної соціально значущої продукції або створення додаткових робочих місць для осіб з обмеженими можливостями).

§ 4. Способи і типи правового регулювання. Правовий режим

Зазвичай виокремлюють два фундаментальні принципи регламентування суспільних відносин – «дозволено все, крім того, що безпосередньо заборонено» й «заборонено все, крім того, що безпосередньо дозволено». Саме вони визначають особливості правового регулювання, його способи, типи та зміст кожного з них.

Спосіб правового регулювання – засіб регламентації поведінки осіб у суспільстві шляхом надання їм суб'єктивних прав та/або накладання на них юридичних обов'язків.

Право використовує такі універсальні способи регулювання поведінки людей: дозволяння, зобов'язування та заборону. Вони виступають основними способами правового регулювання, є вихідним матеріалом для створення відповідних типів регулювання та правових режимів, визначають його результативність.

Юридичне дозволяння – це визнання за особою суб'єктивного права здійснити певні юридично значущі дії або утриматися від них, вільно обрати варіант власної поведінки.

Юридичне дозволяння є ключовим елементом правового регулювання, слугує забезпеченню соціальної свободи та активності людей. Особа обирає один із передбачених дозволянням варіантів поведінки самостійно, без зовнішнього примушування. Як і будь-який інший спосіб правового регулювання, дозволяння потребує юридичного оформлення та закріплення у правових актах. Найчастіше для цього використовують такі формулювання, як «має право», «вправі», «може», «вільний» тощо.

Юридичні дозволяння реалізуються суб'єктом у формі використання права. Втілення в життя дозволеної поведінки, як правило, пов'язане з активними діями (вчинками) суб'єкта у своїх інтересах. Водночас реалізація дозволянь можлива й у пасивній формі – шляхом бездіяльності (особа одержує право не діяти, не вчиняти чогось).

Слід мати на увазі, що будь-яке юридичне дозволяння має межі дозволеного, які визначаються передусім правами інших осіб, суспільною безпекою, а також принципами права, здоровим глуздом та ін. Свідоме ігнорування цих меж у процесі реалізації права може бути кваліфіковане як *зловживання правом* (наприклад, зловживання відпо-

відачем у судовому процесі правом на відвід суду шляхом багаторазового подання відповідних немотивованих заяв із метою затягування судового процесу, що фактично обмежує право позивача на оперативний розгляд його позову).

Юридичні дозволяння є різноманітними за своїми характеристиками, що визначає різні критерії їх класифікації. За рівнем загальності та формою виразу вони поділяються на *загальні юридичні дозволяння*, формою виразу яких є визнання права (наприклад, права подружжя укласти шлюбний договір або утриматися від його укладення) та *спеціальні юридичні дозволяння*, формою виразу яких є *дозвіл* (наприклад, надання ліцензії на здійснення медичної практики без покладення на особу обов'язку цю практику здійснювати).

Визнання за особою права закріплюється як у прямій формі (наприклад, визнання свободи слова), так і в непрямій (прихованій) – через обмеження дій інших учасників зобов'язуваннями чи заборонами (наприклад, законодавча заборона втручання держави в організаційну діяльність політичних партій).

Дозвіл, як правило, закріплюється у прямій формі. На стадії застосування права він може конкретизуватись у спеціальному індивідуальному письмовому акті (ліцензії, патенті, власне «дозволі» у вузькому розумінні), яким конкретній особі надається право виконання певних дій у певному обсязі або здійснення певної діяльності (наприклад, дозвіл на спеціальне використання підприємством природних ресурсів у межах затверджених лімітів, ліцензія на здійснення діяльності у сфері освіти).

Дозволяння певної поведінки стає дієвим, коли воно забезпечене у своїй реалізації іншими основними способами правового регулювання – покладанням на інших осіб зобов'язувань чи заборон.

Отже, *наступним* основним способом правового регулювання є **юридичне зобов'язування** – покладення на особу юридичного обов'язку виконати певні дії, регламентовані нормами права.

Сутність юридичного зобов'язування полягає у вимозі необхідної, потрібної, корисної й доцільної з точки зору права *активної поведінки особи*. Ця поведінка є обов'язковою, забезпеченою державним примусом. Отже, це обтяження особи, примушування її до певних учинків, які вона за власною ініціативою, можливо, й не здійснила б або здійснила інакше (в інший час, іншим способом тощо). У правових актах

закріплення зобов'язувань здійснюється за допомогою таких формулювань, як «повинен», «зобов'язаний», «діє» тощо.

Третім основним способом є **юридична заборона** – покладення на особу юридичного обов'язку утриматися від певних дій.

Сутність юридичної заборони полягає у вимозі *пасивної поведінки особи* – утриматися від певної соціально шкідливої поведінки під загрозою настання юридичної відповідальності для порушника цієї заборони. Така поведінка залишається фактично можливою, однак є юридично забороненою. Таким чином, юридичні заборони спрямовані на захист і охорону права.

У правових актах юридичні заборони закріплюються за допомогою таких формулювань, як «заборонено», «не має права», «не вправі», «не повинен», «не допускається». Крім того, заборона може закріплюватися шляхом нормативного визначення правопорушення і *встановлення санкції* за його вчинення.

Крім наведених основних, існує також низка *допоміжних способів* правового регулювання – *примус, заохочення, покарання, використання пільг* та ін. На відміну від основних, вони не мають самостійного значення, а використовуються тільки разом з основними способами для посилення та оптимізації їхньої дії.

Комбінації способів правового регулювання характеризують певну спрямованість впливу права на суспільні відносини, визначають типи правового регулювання.

Тип правового регулювання – характеристика загальної спрямованості впливу права на суспільні відносини залежно від того, який зі способів правового регулювання лежить у його основі – дозволення чи заборона.

Основним критерієм класифікації типів правового регулювання є вихідний характер одного з основних способів регулювання у побудові юридичної регламентації суспільних відносин, тобто, який із основних способів застосовується для загальної регламентації, а який – для конкретних обмежень, винятків з неї. За цим критерієм типи правового регулювання поділяються на загальнодозволенний і спеціальнодозволенний, які є протилежними за своєю сутністю.

Загальнодозволенний тип правового регулювання ґрунтується на поєднанні загального юридичного дозволення у формі визнання пра-

ва зі встановленням окремих обмежень (виключень) за допомогою юридичних заборон.

Цей тип є відображенням принципу «дозволено все, крім того, що прямо заборонено нормами права». Загальнодозволенне регулювання надає особі право обрати будь-яку поведінку, крім тієї, щодо якої нормою права встановлено заборону. Так, за особою визнається право вчиняти будь-які цивільні правочини, серед них і ті, що не визначені законом, за винятком тих, щодо яких у законі існує пряма заборона (наприклад, має право укласти договори купівлі-продажу будь-яких речей, крім наркотичних засобів, людських органів тощо).

Спеціально-дозволенний, або дозвільний, тип правового регулювання ґрунтується на поєднанні загальної юридичної заборони зі спеціальним юридичним дозволянням у формі дозволу.

Спеціально-дозволенне (дозвільне) регулювання надає особі право тільки на ту поведінку, що прямо передбачена нормами права, й відповідно забороняє поведінку, що нормами права прямо не визначена («заборонено все, крім того, що прямо дозволено нормами права»).

Домінування загальнодозволеного або, навпаки, дозвільного типу правового регулювання обумовлюється впливом різних факторів: історичних традицій, рівня культури, характеру правової системи тощо. Однак головним фактором є особливості відносин, що регулюються правом. Так, для більшості приватноправових відносин характерною є перевага загальнодозволеного регулювання, яке встановлюється для фізичних та юридичних осіб, а для публічних – дозвільного. Так, відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Різні сфери суспільних відносин потребують, як правило, різного поєднання методів, способів і типів правового регулювання. Особливості регламентації певної відокремленої сфери суспільних відносин за допомогою специфічної сукупності юридичних засобів охоплюються терміном «правовий режим».

Правовий режим – особливий порядок правового регулювання певної сфери суспільних відносин, який забезпечується шляхом специфічного поєднання та співвідношення його методів, способів і типів.

Цим терміном визначається цілісний комплекс юридичних засобів, сформований з елементів правового регулювання, що підлягають застосуванню – методів (диспозитивного та імперативного), способів (дозволянь, заборон і зобов'язувань), типів регулювання (загально-дозволеного та спеціально-дозволеного). Таке співвідношення визначається різним ступенем домінування одних і допоміжної ролі інших методів, способів і типів правового регулювання, є виразом ступеня жорсткості регулювання, наявності певних обмежень і пільг, меж правової самостійності суб'єктів.

Правові режими класифікуються за різними критеріями. Так, залежно від підсистем права виокремлюють *приватноправовий і публічно-правовий режими*. Цей розподіл вважається основним (генеральним). Водночас, залежно від комбінацій елементів правового регулювання, домінування одних елементів щодо інших, правові режими можуть бути жорсткими чи м'якими, стимулюючими чи обмежувальними.

Правові режими запроваджуються, як правило, на законодавчому рівні з метою створення певного клімату, необхідного рівня інтенсивності, «напруженості» регулювання. Так, правовий режим використання земель з урахуванням особливої цінності, суспільної значущості та кількісної обмеженості цього природного ресурсу є більш жорстким, ніж режим використання іншого нерухомого майна, характеризується застосуванням імперативного методу регулювання, законодавчо встановлених процедур (державна реєстрація права власності, оренди та іпотеки, затвердження загальнообов'язкових типових, а не рекомендованих примірних форм договорів, обов'язковість їх нотаріального посвідчення), юридичних санкцій за їх недодержання тощо.

§ 5. Ефективність правового регулювання

Результативність і соціальна значущість правового регулювання визначаються насамперед його *ефективністю* – *спроможністю правового регулювання приводити до максимально можливих позитивних результатів за рахунок обґрунтованих, розумних і доцільних витрат та обмежень*.

Ефективність правового регулювання визначається двома показниками. З одного боку, вона вираховується як *співвідношення між реальними результатами правового регулювання та його цілями*, а з іншого – як *відношення соціального результату регулювання (рівня впорядкованості відповідних суспільних відносин) до витрат і зусиль, спрямованих на його досягнення*. Ефективність є відображенням результативності правового регулювання. Це своєрідний аналог коефіцієнта корисної дії в механіці.

Безперечно, право є ефективним і раціональним засобом соціального регулювання. Проте його регулятивні властивості та ефективність не слід ідеалізувати й переоцінювати. Разом зі значною кількістю переваг, що обумовлюються ознаками та властивостями права, правове регулювання може мати й певні недоліки.

По-перше, воно може *відставати від суспільних потреб*. Адже відносини в суспільстві складаються, розвиваються й змінюються вельми швидко, активно, часто-густо непередбачено. Між їх виникненням (змінюю) та юридичною регламентацією проходить певний час, упродовж якого здійснюється тривала нормотворча процедура. Отже, реальний результат державно-правового регулювання часто є меншим за очікуваний, а ефективність – далекою від стовідсоткової.

По-друге, обмеженість ефективності правового регулювання об'єктивно зумовлюється *складністю та багаторівневістю права як цілісної системи норм і принципів*. Це породжує наявність юридичних колізій і прогалин у регулюванні. Їх виявлення та усунення потребує певного часу й додаткових зусиль, що також знижує загальну ефективність регулювання.

По-третє, ефективність залежить від *рівня розвитку суспільства, його правової культури, наявних економічних ресурсів, стану правосвідомості*. Суб'єктивним чинником ефективності правового регулювання є професійний рівень посадових осіб органів публічної влади, їхні морально-психологічні якості, компетентність тощо.

Регулятивний вплив на суспільство зумовлює систему *принципів правового регулювання*, додержання яких є важливим чинником його ефективності. Серед них найважливішими є такі:

1) *доцільність* – обґрунтована необхідність правового регулювання певних суспільних відносин з метою їх упорядкування;

2) *адекватність* – відповідність методів, способів і типів правового регулювання, ступеня жорсткості правового режиму потреби у впорядкуванні та суспільним вимогам з урахуванням усіх прийнятних альтернатив;

3) *збалансованість* – забезпечення у регуляторній діяльності балансу інтересів суб'єктів;

4) *передбачуваність* – послідовність регуляторної діяльності, її відповідність цілям державної політики, що дозволяє суб'єктам здійснювати планування їхньої діяльності;

5) *прозорість і врахування громадської думки* – відкритість для фізичних та юридичних осіб дій органів публічної влади на всіх етапах регуляторної діяльності, обов'язковий розгляд регуляторними органами ініціатив, зауважень і пропозицій, наданих у встановленому законом порядку фізичними та юридичними особами, обов'язковість і своєчасність доведення прийнятих регуляторних актів до відома фізичних та юридичних осіб, інформування громадськості про здійснення регуляторної діяльності.

Дія цих принципів яскраво виявляється у сфері державної регуляторної політики, завданням якої є вдосконалення правового регулювання суспільних відносин у господарській сфері, адміністративних відносин між органами державної влади і суб'єктами господарювання, зменшення втручання держави у діяльність цих суб'єктів та усунення перешкод для розвитку їхньої діяльності (*дерегулювання*).

Так, вимога *дерегулювання підприємницької діяльності* передбачає, зокрема: спрощення порядку створення, реєстрації та ліквідації суб'єктів підприємництва; скорочення переліку видів підприємницької діяльності, що підлягають ліцензуванню, потребують одержання дозволів на здійснення підприємництва; обмеження кількості органів контролю й підстав здійснення ними перевірок суб'єктів підприємництва; забезпечення послідовності та стабільності нормативно-правового регулювання підприємництва тощо.

■ § 6. Недержавні суб'єкти правового регулювання

Довгий час юридична наука мала сталу традицію розглядати державу як єдину організацію, що має монополію на правове регулюван-

ня. Але практика суспільного життя доводить: правове регулювання може бути не лише державним. Є низка недержавних суб'єктів, які створюють та забезпечують дію відповідних правил поведінки. Це громадські організації, політичні партії, торговельні об'єднання, релігійні організації, бізнес-асоціації тощо. Регулювання, яке походить від названих суб'єктів, утворює *недержавну сферу правового регулювання* (можна також зустріти її позначення термінами «альтернативна», «автономна», «приватна»).

Недержавні суб'єкти правового регулювання можуть бути класифіковані за різними критеріями. Так, *залежно від природи їх повноважень* виокремлюють: недержавні суб'єкти, повноваження з регулювання суспільних відносин яким *делеговано та/або санкціоновано державою* (наприклад, питання, віднесені законодавством до сфери регулювання господарських товариств на рівні статуту або до сфери регулювання трудовим колективом у колективному договорі тощо); недержавні суб'єкти, які здійснюють суто приватноправові форми регулювання, що за своєю природою *не походять від держави (lex mercatoria* тощо). Однак найбільше визнання здобув підхід, відповідно до якого роль недержавних учасників у правовому регулюванні визначається їх місцем у так званій класичній тристоронній моделі суспільства – *державна, приватний сектор (суб'єкти господарювання) та громадянське суспільство (неприбутковий сектор)*.

Серед недержавних суб'єктів правового регулювання, що визнаються найвпливовішими, традиційно називають: *міжнародні організації* – відповідно до визначення, яке надає Комісія міжнародного права ООН, вони являють собою організації, засновані відповідно до договору або до іншого інструмента, керовані міжнародним правом й такі, що мають міжнародну правосуб'єктність; *транснаціональні корпорації*, якими є компанії або інші юридичні особи, що створені й функціонують більш ніж в одній країні та пов'язані між собою в такий спосіб, який дозволяє їм спільно координувати свою діяльність різними способами; *неурядові організації*, тобто організації, які не мають на меті отримання прибутку від своєї діяльності й засновуються поза участю суб'єктів, наділених державною владою.

Роль недержавних суб'єктів у правовому регулюванні значною мірою пояснює *концепція юридичного плюралізму*. Прибічники концепції недержавного права виклад своїх поглядів дуже часто починають

із того, що «сьогодні ми живемо в світі юридичного плюралізму... де одна дія або один суб'єкт може ставати предметом потенційного регулювання різноманітних юридичних або квазіюридичних порядків – державного, субдержавного, транснаціонального, наднаціонального або недержавного». Недержавне право за такого підходу являє собою набір норм і принципів, сформованих та підтримуваних у своїй реалізації недержавними суб'єктами.

Право, відповідно, може існувати на різних рівнях: *глобальному* (питання екології, гуманітарного права тощо), *міжнародному* (в класичному розумінні як право, що регулює відносини між суверенними державами, а в більш широкому контексті включає також питання прав людини та ін.), *регіональному* (ЄС, Рада Європи тощо), *транснаціональному* (ісламське право, іудейське, право ромів, транснаціональний арбітраж, інтернет-право, *lex mercatoria* тощо), *міжгромадському* (при врегулюванні відносин між релігійними громадами або, наприклад, різними етнічними групами); *державному* (включаючи правову систему національної держави), *субдержавному й недержавному* (включаючи право корінних народів).

Якщо звернутися до історії розвитку такого погляду на право, то слід згадати Ойгена Ерліха (1862–1922) та його концепцію «живого права». Він був професором римського права у м. Чернівці. В цій частині Європи проживали поряд одна з одною різні етнічно-культурні групи, включаючи німців, євреїв, вірмен, румунів. Учений сфокусувався на правилах поведінки, яким люди насправді підкоряються, й зробив висновок, що більшість людей не слідує офіційному австрійському закону, а живе відповідно до своїх соціальних норм.

При цьому підкреслюється, що суспільство складається з безлічі різних субгруп або «юридичних рівнів». У такому контексті суспільство, швидше, являє собою мозаїку підгруп, що належать до певних, як правило, чітко визначених (або таких, що підлягають визначенню) типів із різним членством, складом і ступенем залученості. Кожна така підгрупа зобов'язана своїм існуванням, значною мірою, правовій системі, що є її власною, і що регулює поведінку своїх членів».

Прикладом недержавного права, яке розвивається під впливом глобалізаційних процесів, є так звані «нові» *lex mercatoria*. Старими *lex mercatoria* називають торговельні звичаї та інші недержавні правила міжнародної торгівлі в Середні віки, що були створені не держава-

ми, а суб'єктами, які займалися міжнародною комерцією. У 80-ті рр. ХХ ст. виник та розвинувся рух, що існує й зараз, коли науковці наголошують на тому, що ми сьогодні є свідками розвитку нового, *транснаціонального недержавного права*.

Як і попередня *lex mercatoria*, нова її версія вказує на автономний недержавний правовий порядок зі своїми особливими правилами та спеціальними органами вирішення спорів. Мультинаціональні корпорації використовують стандартні форми контрактів і договірних умов, які визнано бізнес-організаціями та недержавними інституціями, такими, як Асоціація міжнародного права (International Law Association), Міжнародна торговельна палата (International Chamber of Commerce), Міжнародна морська комісія (International Maritime Commission Group). Такі міжнародні контракти часто містять положення, які виключають можливість застосування національного (державного) права. Більш того, міжнародний комерційний арбітраж вже давно має пріоритет перед національними судами як інституція для вирішення міжнародних юридичних спорів з деталізованою процедурою їх розгляду.

Так само в міжнародному спорті давно обговорюється утворення *lex sportiva internationalis*, *lex laboris internationalis* тощо. Інтернет-простір також розглядається як «самокерована система» зі своїми власними «правилами та звичаями», своїми власними не залежними від держави засобами забезпечення їх ефективності.

Завдання

1. Визначте види правового регулювання господарської діяльності з розміщення об'єктів зовнішньої реклами, яке здійснюється шляхом: 1) прийняття виконавчим комітетом Харківської міської ради рішення «Про затвердження Правил розміщення зовнішньої реклами в місті Харкові», 2) прийняття виконавчим комітетом Харківської міської ради рішення про надання підприємству «А» дозволу на розміщення об'єктів зовнішньої реклами у визначених місцях.
2. Проаналізуйте норми, закріплені у ст. 691 «Ціна товару» ЦК України, за методом, способом і типом правового регулювання.

3. Доведіть, диспозитивним чи імперативним є метод правового регулювання, обраний законодавцем у ст. 477 КПК України, яка передбачає кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення.
4. Дослідіть, у чому полягають специфіка та мета правового режиму воєнного стану й якими засобами правового регулювання ця мета досягається законодавцем.
5. Визначте критерії ефективності правового регулювання реформування системи вищої освіти в Україні.

Рекомендована література

1. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. Москва : НОРМА, 2001. 752 с.
2. Григорьев А. С. Механизм индивидуального правового регулирования общественных отношений : монография. Москва : Юрлитинформ, 2012. 144 с.
3. Кулапов В. Л., Хохлова И. С. Способ правового регулирования. Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратов. гос. акад. права», 2010. 176 с.
4. Осипов М. Ю. Понятие и соотношение правового регулирования и правотворчества : монография. Москва : Изд-во СГУ, 2010. 221 с.
5. Сидоров С. А., Честнов И. Л. Механизм правового регулирования в системе социального контроля : монография. Санкт-Петербург : Изд. дом «Алеф-Пресс», 2014. 224 с.
6. Смородинський В. Зміст і межі регулювання людської діяльності правом. Філософія права і загальна теорія права. 2013. №2. С. 253–260.
7. Соколова І. О. Правовий режим як категорія правової науки. Харків : Право, 2014. 152 с.
8. Сорокин В. Д. Правовое регулирование: Предмет, метод, процесс (макроуровень). Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2003. 661 с.
9. Тихомиров Ю. А. Правовое регулирование: теория и практика. Москва : Формула права, 2010. 400 с.
10. Эффективность правового регулирования : монография / под общ. ред. А. В. Полякова, В. В. Денисенко, М. А. Беляева. Москва : Проспект, 2017. 240 с.